

DE VERENIGDE OOST-INDISCHE COMPAGNIE (1602-1799):

Een imperiale speler, een koloniale macht – of een handelsnetwerk?

De VOC is weer terug in het publieke debat, met dank aan Balkenende. Wat hield de roemruchte VOC-mentaliteit in? Historicus Peter Rietbergen geeft een zakelijk antwoord.

In de zestiende eeuw groeiden Spanje en Portugal dankzij investeringen in overzeese expedities uit tot grote mogendheden: zij gingen handel drijven op en verwierven deels ook militair-bestuurlijke macht over delen van Amerika, Afrika en Azië. Beide waren erop uit om nieuwe commerciële mogelijkheden te zoeken en om zoveel mogelijk winst uit de veroverde gebieden te halen. Zo waren de Spaanse provincies in Mid- en Zuid-Amerika voor het moederland van belang als leverancier van goud en zilver, van belastinginkomsten en van producten als suiker, tabak en katoen; die werden voor de zich nu in Europa concentrerende wereldmarkt verbouwd op door slaven uit Afrika bewerkte plantages. Overigens waren het de Afrikanen zelf die deze slaven 'haalden'; Europeanen waren de gretige kopers.

Portugal had, naast een territoriaal rijk in Brazilië, in de zestiende eeuw een Europese monopoliepositie in de specerijenhandel met Azië.

Bij de ontdekkingsreizen die de blik van Europeanen op de wereld gingen verruimen, hebben de Nederlanden lange tijd geen rol gespeeld. Nederlandse kooplieden concentreerden zich op de Oostzeevaart, voor de graan-, koper- en bonthandel, op de Engelandvaart, voor de wol, en op de Straatvaart: die gaf via Gibraltar toegang tot de Zuid-Europese havens waar Aziatische producten te koop waren.

Toen Koning Philips II in 1580 Lissabon innam, sloot hij deze havenplaats voor de Nederlandse rebellen. Pas toen ging men in Holland en Zeeland de mogelijkheid overwegen om de specerijen zelf te gaan halen in het gebied van oorsprong: het Verre Oosten. Bovendien zou men dan de Portugese tussenhandel als kostenverhogende factor elimineren. Tevens speelde de overwe-

ging dat sowieso de Portugese handelsorganisatie er niet op berekend bleek om aan de toenemende vraag vanuit onder andere de Nederlanden te voldoen. Ten slotte was een krachtige Aziatische handelspolitiek een mogelijkheid de Portugees-Spaanse vijand economisch te treffen.

Nederlandse ontdekkingsreizen

Natuurlijk gaven Spanje en Portugal hun kennis over de oceaanroutes niet vrij. Het welslagen van Nederlandse ondernemingen was dan ook voor een aanzienlijk deel te danken aan gedegen voorbereidingen. Hierbij speelde de cartografie, die aan het eind van de zestiende eeuw in Nederland op zeer hoog peil stond, een rol. Ook werd gebruik gemaakt van het reisverslag van Jan Huygen van Linschoten, die in 1593 teruggekeerd was van een lang verblijf in Spanje, Portugal en India. Zijn boek bevatte allerlei informatie die de Portugezen liever voor zichzelf hadden behouden.

Maar zonder de inbreng van ondernemende, kapitaal-krachtige kooplieden was het Hollandse overzeese avontuur niet gelukt. Met name Antwerpenaren die na de Scheldesluiting in 1585 gevlucht waren, zorgden ervoor dat de schepen goed uitgerust werden.

De eerste Noord-Nederlandse reizen naar 'Azië' zochten een korte, goedkope zeeweg langs de Poolroute. De bekendste tocht werd die Jacob van Heemskerk en Willem Barendsz., in 1596 ondernomen op instigatie van de Amsterdamse cartograaf Petrus Plancius, en met kapitaal van Zuid-Nederlandse koopman Balthasar de Moucheron. Hoewel deze expeditie strandde op Nova Zembla, waar moest worden overwinterd, leverde ze toch de ontdekking op van het eiland Spitsbergen, later het centrum van de Nederlandse walvisvaart.

Tussen 1595 en 1599 vonden twee reizen naar Azië plaats langs de zuidelijke route, om Kaap de Goede Hoop. De tweede tocht, onder leiding van Jacob van Neck, was in groot financieel succes. Dit leidde ertoe dat in diverse Hollandse en Zeeuwse steden handels-

Prof. dr. P.J.A.N. Rietbergen is hoogleraar Europese cultuurgeschiedenis na de middeleeuwen aan de Radboud Universiteit Nijmegen, met als buitengewone leeropdracht: Geschiedenis van de Europese expansie en de reacties daarop.

Trots wapperde de Nederlandse vlag op Malakka, dat in 1641 op de Portugezen werd veroverd. Anonieme tekening eind achttiende eeuw.

compagnieën werden opgericht met het doel te komen tot een geregelde handel op Indië, zoals men het Verre Oosten noemde.

Oprichting van de VOC

De handelsverbanden die aan het eind van de zestienste eeuw gesticht waren, de zogenaamde 'Compagnieën van Verre', beconcurrerden elkaar al snel. Verstandige lieden stelden dat alleen vérgaande samenwerking nog verdere commerciële successen mogelijk zou maken. Prins Maurits en Johan van Oldenbarnevelt erkenden beiden het economische en politieke belang van de handelsexpansie – ze meenden terecht dat dit Spanje's financieel-militaire positie danig zou verzwakken; daarom ijverden zij voor samenwerking, zeker nadat in 1600 in Engeland met de oprichting van de 'East India Company' een mogelijke concurrent was ontstaan. In januari 1602 kwamen de vertegenwoordigers van de verschillende compagnieën op uitnodiging van de Staten-Generaal bij elkaar. Dat leidde tot de oprichting van de Verenigde Oost-Indische Compagnie. Onder leiding van een centrale directie, de 'Heren XVII', kreeg deze maatschappij-op-aandelen van de

Staten-Generaal voor de duur van 21 jaar (later steeds verlengd) het Nederlandse monopolie voor de handel op 'Indië', dat wil zeggen op de wereld beoosten Kaap de Goede Hoop.

De Verenigde Oost-Indische Compagnie ontwikkelde zich al spoedig tot een wereldomspannende handelsorganisatie, met enig recht de eerste 'multinational' in de economische geschiedenis genoemd. Overigens is het ook belangrijk te bedenken dat bijna eenderde van het VOC-personeel niet uit Nederland stamde, maar elders in Europa werd gerekruteerd. Hoewel de ondernemingen van de VOC tot Nederlands meest geroemde prestaties op handelsgebied worden gerekend, en de politieke betekenis ervan voor het prestige van de Republiek als 'grote mogendheid' niet mag worden onderschat, droegen zij in economisch opzicht toch nooit meer dan 10% bij aan het totale handelsvolume van ons land. Het zijn misschien juist de soms zeer hoge dividenduitkeringen geweest, vaak gepaard gaande met aandelenspeculatie, die tot de verbeelding spraken, alsmede de grootschalige culturele kennismaking met de werelden van Azië:

Amsterdam werd Europa's venster op de Oriënt, waar men andere mensen, dieren en planten zag, en waar tal van boeken over 'de Oost' werden gepubliceerd.

Handelsvestigingen en kolonisatie

Reeds Van Neck richtte op de Molukken, de zogenoemde specerij-eilanden, enkele versterkte posten in - factorijen - van waaruit handel gedreven werd met de inlandse bevolking. Wel leidde dat al meteen tot strijd met de Portugezen, die dit gebied voor zich claimden.

Juist dergelijke - overigens heel kleine - vestigingen vormden de centra van de vroegste Nederlandse handelsexpansie in Azië. Anders dan bij de imperiale mogendheden Spanje en Portugal speelde het veroveren van gebieden alleen om het bestuur erover en de opbrengst ervan, of ten behoeve van grote volksplantingen, bij de Nederlanders gedurende de zeventiende en achttiende eeuw nauwelijks een rol. De Compagnie stichtte eigenlijk geen koloniën - de heren XVII vonden volksplantingen duur en onnuttig. Alleen op de door de VOC veroverde kleine eilanden Ambon en Banda woonden betrekkelijk grote groepen Nederlanders. Datzelfde geldt voor Batavia en Colombo, en tenslotte voor de Kaap. Maar van grote migraties van Nederlanders naar Azië, zoals van Spanjaarden naar Zuid-, en Engelsen naar Noord-Amerika was geen sprake. Een Nederlands-Aziatisch koloniaal imperium ontstond, in tegenstelling tot wat velen menen, eigenlijk pas nadat de VOC al failliet gegaan was: met de erfenis bouwde de Nederlandse overheid in de negentiende eeuw een echt overzees rijk op.

Intussen verwierf de VOC zich gedurende de zeventiende eeuw door gewiekst manoeuvreren wel een plaats op veel Aziatische markten - van het Arabisch schiereiland en Iran tot in Japan. Veel macht had men daar niet, stelde de gouverneur-generaal vast: 'van 's Compagnies magt te spreekken en te dreygen comt in grooten handelsrijcken geheel niet te passe.' Dat noodzaakte de Compagniesdienaren om goede betrekkingen aan te knopen met lokale machthebbers, die men niet altijd waardeerde - aan het Perzische hof trof men 'weynigh grootsheyt off konincklijke magnificentiën'; eerder was alles er 'plomp en rouw naer der Persiaenen aert'. Een vorst in Zuid-India vond men 'een seer onaangenaam, norsch en schraapzugtig mensch'.

In enkele gevallen maakte de VOC zich, met beperkte inzet van militaire middelen en dus geld, meester van een aantal profijtelijke handelsplaatsen die eerder door de Portugezen in Zuid- en Zuidoost-Azië waren veroverd - Cochin, op de kust van Kerala, en Galle, op Sri Lanka, tonen nog vandaag de dag sporen van zowel Portugese als Nederlandse aanwezigheid.

Knooppunten in een handelsnetwerk

Java en de specerij-eilanden

De allereerste contacten met Azië waren gericht op de handel in kruidnagelen en foelie, die zich concentreerde in het oosten van het huidige Indonesië. Wel bleek al snel dat de financiering van de specerijhandel problematisch was: de VOC had niet genoeg edelmetaal, c.q. baar geld om in Zuidoost-Azië op grote schaal te kunnen inkopen. Om dat probleem op te lossen, moest men een complex systeem van ruilhandel opzetten, waarbij producten uit het ene deel van Azië tegen winst verkocht werden op andere Aziatische markten, zodat uiteindelijk een positief saldo ontstond dat aankoop van de voor Europa bedoelde waren mogelijk maakte.

Tevens zag men al snel in dat het niet eenvoudig was om de Nederlandse factorijen op de specerij-eilanden en de bemanning van de schepen die in Azië voeren van voedsel te voorzien. Dat laatste probleem bracht de VOC naar het grote eiland Java, waar rijst in overvloed werd geproduceerd. Uiteindelijk vestigden de Nederlanders het centrum van hun hele Aziatische handel rond een fort bij de door hen veroverde stad Jakatra, in 1619 omgedoopt tot Batavia - het huidige Djakarta.

Daar zetelde sedertdien het bestuur van de VOC in Azië, onder leiding van een door de Heren XVII benoemde gouverneur-generaal. Daar kwam alle informatie samen uit de vele tientallen, over heel Azië verspreide factorijen, alvorens de papieren werden opgestuurd naar het hoofdkantoor van de Compagnie in Nederland. Daar arriveerde jaarlijks de vloot uit 'Patria' met bevelen van de Heren XVII, met nieuwe kooplieden, soldaten en dominees; en daarvandaan vertrok de 'retourvloot', met de kostbare Aziatische producten. Nu nog ziet men er het zeventiende-eeuwse fort en achttiende-eeuwse patriciërshuizen.

Hoewel het eiland Java tot in het begin van de achttiende eeuw grotendeels beheerst werd door de rijstleverende inheemse heersers, voelde de VOC om economische en politieke redenen toch de behoefte aan een zekere controle. Mede daarom liet men zich, al was het soms met tegenzin vanwege de hoge kosten, mengen in onderlinge ruzies tussen deze vorsten, of tussen een heerser en zijn adellijke onderdanen. Dan zagen de Javaanse leiders in de VOC een militair interessante bondgenoot, zeker als er ruzies waren over troonsopvolging. Zo nam de macht van de Compagnie vooral in de kustgebieden van Java in de loop van de achttiende eeuw toe - het fenomeen is wel gekenschetst als 'imperialisme met tegenzin'. Met andere Indonesische eilanden als Borneo en Sumatra bestonden veelal slechts handelscontacten.

India en Ceylon

De activiteiten in Oost-Indië en de zojuist geschetste problemen resulteerden al snel in uitbreiding van de VOC-handel over andere delen van Azië.

In Zuid-India, waar in de zestiende eeuw de Portugezen de peperhandel met Europa hadden gedomineerd, werden door de VOC in de zeventiende eeuw enkele handelssteden veroverd. In Cochín, op de Malabar-kust, vestigde de Compagnie haar gezag, om handel te drijven in dit winstgevend product; daarnaast leverde de parelvisserij, maar ook de textielindustrie aardige winsten. Wel schreef een VOC-ambtenaar dat het hem veel 'moeyten ende hooftbreecken' had gekost zich te verhouden tot 'de groote menichte van de vorsten ende lantheeren die haer onbepaalde magt ende gebied' daar uitoefenden.

In Bengalen dreef de VOC, samen met andere Europese en Aziatische concurrenten, een lucratieve handel in opium. Het centrum van de Aziatische kaneelteelt, het eiland Ceylon, was voor de Compagnie minstens even begerenswaardig. In de loop van de zeventiende eeuw werden ook daar de Portugezen van de kusten verdreven, en vestigde de VOC er haar gezag, zodat het inheemse staat Kandy tot samenwerking gedwongen kon worden: als de 'Keizer van Kandy' niet meewerkte, dreigde de VOC 'te sluijten de havenen en uittogten rondsom dit eijland Cheijlon [en] selvs alle passen en wegen na binnen nauwe gade te slaan...'

Zuid-Oost-Azië, China en Japan

Wat wij nu Thailand noemen, was in de zeventiende eeuw het koninkrijk Ayuthaya, genoemd naar de gelijknamige stad aan de bovenloop van de Menam-rivier. Daar dreef de VOC handel met Thaise, Chinese en Arabische kooplieden, in producten die men hoopte te kunnen verkopen aan Chinezen en Japanners.

Want het 'rijk van het Midden', China, was een belangrijk commercieel doel, vooral vanwege luxeproducten als zijde en porselein. Alle Europese mogendheden die vanaf de zestiende eeuw op Azië handel dreven, wilden toegang krijgen tot de productiecentra, doch de Chinese regering wist tot ca. 1800 een dergelijke commerciële infiltratie te voorkomen. Ook de Nederlanders

slaagden er niet in op het vasteland handel te drijven, al investeerden zij een paar keer kleine vermogens in het uitrusten van kostbare gezantschappen naar het hof in Peking. Wel veroverden zij Taiwan, eerder door de Portugezen Formosa genaamd, van waaruit een levendige smokkel met continentaal China werd bedreven.

Succesvoller was het Nederlandse contact met het eilandrijk Japan. Al in 1600 landde er een Nederlands schip, *De Liefde* genaamd. Koper, lakwerk maar ook zijde en porselein vormden de voornaamste waren die vanuit Japan werden betrokken. Vanwege binnenlands beleid dwong de regering rond 1640 de belangrijkste concurrenten van de VOC op de Japanse markt, Portugal en Engeland, om het land verlaten.

De Compagnie kreeg als enige Europese handelsvertegenwoordiging het recht jaarlijks een schip naar Japan te sturen, waar overigens de Nederlandse handelaren - door de Japanners 'roodharige barbaren' genoemd - min of meer gevangen zaten op Deshima, een minuscuul kunstmatig eilandje in de baai van Nagasaki. Van daaruit moesten de Nederlanders, als prijs voor hun verblijf in Japan, elk jaar een zeer kostbare ambasadereis ondernemen naar Edo, het huidige Tokio, om met de regering van Japan te onderhandelen over de verlenging van het monopolie. Al spoedig ontwikkelde zich een situatie waarbij de Japanners de Nederlanders gebruikten om meer te weten te komen over de Europese wereld en cultuur - de Japanse heersers vroegen om spiegels en verrekijkers, om staande klokken en brandspuiten, maar ook om boeken die handelden over de Europese wetenschappen -, terwijl de Nederlanders degenen werden die Europa via tal van reisverhalen en andere publicaties informeerden over dat vreemde Japan; een land met een door niemand ooit geziene keizer, van wie verteld werd 'dat hem de sonne niet magh beschijnen, noch zijn voeten d'aerde raeken, noch 't hair of nagels ooit gekort worden', maar ook met boeddhistische monniken en rondreizende hoeren.

De Kaapkolonie

In 1652 werd door Jan van Riebeeck aan de voet van de Zuid-Afrikaanse Tafelberg een nederzetting gesticht,

LITERATUUR

- F. Gaastra, *De geschiedenis van de VOC* (Zutphen 2002)
- J. van Goor, *De Nederlandse koloniën; geschiedenis van de Nederlandse expansie, 1600-1975* (Den Haag 1997)
- E. Jacobs, *Koopman in Actie* (Zutphen 2000)

- E. Locher-Scholten, P. Rietbergen, *Hof en Handel. Aziatische vorsten en de VOC, 1620-1720* (Leiden 2004)
- P. Rietbergen, *De Eerste Landvoogd. Pieter Both, gouverneur -generaal van Nederlands-Indië, 1609-1614* (Zutphen 1987)
- P. Rietbergen, *Japan verwoord. Nihon door Nederlandse ogen, 1600-1799* (Amsterdam 2003)

die diende als verversingsplaats voor de Oost-Indiëvaarders, op hun vele maanden durende reis naar Azië. Al snel vestigde zich hier een klein groepje Hollandse kolonisten, gevolgd door uitgeweken Franse Hugenoten: zij wijdden zich vooral aan het agrarisch bedrijf, en voorzagen zo de voorbijkomende schepen van voedsel; zij introduceerden er onder andere de wijnbouw. Pas in de negentiende eeuw voegden zich bij deze Europeanen talrijke Engelse en ook Duitse immigranten. De inheemse bevolking, de San en de Khoikhoi, door de Europeanen Bosjesmannen en Hottentotten genoemd, was gedwongen de blanke bewoners in hun gebied te accepteren. Later kwam het tot hevige strijd met Afrikaanse stammen die, eveneens in de zeventiende eeuw, vanuit het noorden naar dit gebied oprukten. Vanaf het begin van de Europese vestiging in Zuid-Afrika bestond er verzet tegen rassenvermenging. Eerst in de late negentiende eeuw werd, onder Brits bestuur, een politiek geïntroduceerd waarbij segregatie

bijkans compleet werd afgedwongen. Toen de Europese koloniën zich na de Tweede Wereldoorlog vrijmaakten, werd de in Zuid-Afrika gehandhaafde apartheidspolitiek een wereldwijd symbool van het Europese raciale imperialisme, dat uiteindelijk pas in de laatste decennia van de twintigste eeuw formeel verdween.

Kortom: heeft Nederland een koloniaal verleden?

Jazeker, maar dat strekt zich niet uit tot de tweehonderd jaar tussen 1595 en 1799, waarin de VOC met Azië handelde. Pas in de negentiende eeuw ontstonden er grote Nederlandse gemeenschappen in wat toen ook 'ons Indië' werd genoemd. En pas in diezelfde eeuw werd de 'Gordel van Smaragd' ook echt een economisch en politiek-militair deel van het koninkrijk - zodat Nederland toen pas een imperiale mogendheid genoemd kon worden.

De Nederlanders waren de enige Europeanen die tussen 1641 en 1853 mochten handelen met Japan. Twaalf VOC-dienaren leefden geïsoleerd op het eilandje Deshima. Detail van een Japanse tekening uit de achttiende eeuw.

